

НЕКАТОРЫЯ СЛАВІСТЫЧНЫЯ ПАДЫХОДЫ Ў БЕЛАРУСІСТЫЦЫ

M. Suprunchuk. Some Slavistic approaches in Belarusian studies.

Belarusian linguistics is wider than studies of the Belarusian language. Slaviscite approaches are successfully applied to the Belarusian language matters in the research by Adam Suprun (1928–1999). The place of Belarusian among Slavonic languages is discussed in his works, too.

Keywords: Slavonic studies, Belarusian studies, Adam Suprun, Pax Slavia Orthodoxa, Pax Slavia Latina, the Belarusian language, methods of linguistics.

Дыферэнцыяцыя навукі, спецыялізацыя даследчыкаў – гэта натуральныя з’явы. Яны абумоўлены павелічэннем колькасці ведаў, ускладненнем праблем, якія вывучаюцца. Разам з тым моўныя ўзроўні маюць дастаткова ўзаемна падобнага, для іх характэрны праявы ізамарфізму і агульныя прынцыпы арганізацыі. Гэта і дазваляе спецыялістам адной галіны дзяліцца сваімі здабыткамі са спецыялістамі ў іншай галіне. Таму стала магчымым добра распрацаваць паняцці “пазіцыя” і “дыстрыбуцыя” ў фаналогіі, а потым перанесці іх на даследаванне сінтаксісу, выкарыстаць фаналагічна выверанае паняцце “апазіцыя” ў лексіцы і марфалогіі, паняцце “парадыгма” запазычыць з марфалогіі ў фанетыку, лексіку і сінтаксіс.

Аналагічна вынікі ці паняцці, атрыманыя на матэрыяле адных моў, часам паспяхова выкарыстоўваюцца пры даследаванні іншых. Так, катэгорыю адчужальнасці заўважылі ў індзейскіх і аўстранезійскіх мовах, потым падобныя выпадкі знайшлі і ў нямецкай ды французскай мовах (Bally 1926), а пазней у беларускай і рускай (А.В. Ісачанка, А.Я. Міхневіч). Катэгорыю дапасавальных класаў выявілі ў мовах банту, а затым гэтае паняцце ўдала выкарысталі і ў русістыцы (Кузнецов 1965).

У прапанаваным артыкуле мы пастараемся паказаць, наколькі плённым быў сінтэз беларускага і іншаславянскага моўнага матэрыялу, беларусазнаўчых і агульнаславістычных падыходаў. Асноўным прыкладам будучь працы Адама Яўгенавіча Супруна (1928–1999).

Яшчэ з 1958 г. Супрун удзельнічаў у міжнародных з’ездах славістаў, шмат кантактаваў з лінгвістамі розных краін. Ён актыўна

сэдзейнічаў фарміраванню і выхаду на міжнародную арэну беларускай лінгвістыкі, у прыватнасці славістыкі. Ён меў сяброўскія ці навуковыя сувязі шмат з якімі беларускімі мовазнаўцамі: з М. В. Бірылам, А. І. Жураўскім, У. В. Макаравым, В. У. Мартынавым, А. Я. Міхневічам, А. І. Падлужным, З. А. Харытончык, Г. А. Цыхуном, Л. М. Шакуном, П. П. Шубам і інш.

Між тым склалася парадаксальная сітуацыя. З аднаго боку, заслугі Супруна ў развіцці беларускага мовазнаўства прызнаюцца, але з другога – складальнікі бібліяграфічных выданняў нярэдка абмінаюць яго маўчаннем. Так, ён не згадваецца ні ў двухтомніку І.К. Германовіча, ні ў найноўшым даведніку (Дзятко – Міхайлаў 2017)¹. Адсутнічае Супрун і ў аглядзе «Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ» (Прыгодзіч 2011).

На падобныя выпадкі абмежаванай увагі звяртала ўвагу і Н.Б. Мячкоўская ў рэцэнзіі на бібліяграфічны паказальнік “Беларускае мовазнаўства (1986–1991)”. Яна між іншым адзначала, што

Беларускае мовазнаўства (г. зн. працы аўтараў, якія жывуць у Беларусі і выдаюць свае кнігі і артыкулы як ў Беларусі, так і за яе межамі) значна шырэйшае за лінгвістычную беларусістыку. У Беларусі былі і ёсць універсітэт, факультэты і кафедры замежных моў і літаратур, у тым ліку старажытнагрэчаскай і лацінскай; адносна нядаўна сталі вывучацца кітаістыка, гебраістыка, арабістыка; ёсць аддзел славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства ў Нацыянальнай акадэміі навук; ёсць кафедры агульнага або тэарэтычнага мовазнаўства ва ўніверсітэтах. Таму панараме сучаснага беларускага мовазнаўства куды больш багатая, чым яе паказвае бібліяграфічных даведнік пад назвай «Беларускае мовазнаўства». <...> Зразумела, беларусістыка была і будзе прыярытэтнай галіной беларускага мовазнаўства. Але, калі дбаць пра навуковы ўзровень беларусістыкі, то нельга не ўсведамляць, што для лінгвістыкі нацыянальнай мовы ў сваёй краіне заўсёды ёсць небяспека звужанага падыходу да свайго прадмету. Каб не губляць агульнанавуковых арыенціраў, беларусістам карысна бачыць, што робіцца на, так бы мовіць, суседніх кафедрах (Мячкоўская 2008: 302).

Вядома, што Супрун быў шматгранным даследчыкам, які зрабіў важкі ўклад у розных галінах мовазнаўства. У тым ліку нямала яго-

¹ Аўтары, праўда, адзначаюць, што «прапанаваная кніга ў многім суб’ектыўная» (Дзятко – Міхайлаў 2017: 3).

ных публікацый звязана і з беларускай мовай. Першую праца па-беларуску ён напісаў ужо ў 1967 годзе – літаральна праз год пасля пераезду ў Мінск з Кыргызстана.

Супрун стварыў частотную лексікаграфію беларускай мовы. Ён распрацаваў канцэпцыю і кіраваў падрыхтоўкай беларускага частотнага слоўніка ў пяці выпусках (Супрун – Мажэйка 1976–1992). Пад яго кіраўніцтвам былі падрыхтаваны асацыятыўныя слоўнікі беларускай мовы і вяліся псіхалінгвістычныя даследаванні лексікі розных неславянскіх і славянскіх моў, у тым ліку беларускай.

Супрун таксама ўдзельнічаў у падрыхтоўцы беларускага этымалагічнага слоўніка. Ён напісаў каля 20 % першага тома і каля 40 % трэцяга тома. У шэрагу артыкулаў прапанаваў арыгінальныя рэканструкцыі слоў і новыя падыходы да этымалагізавання. У прыватнасці, спецыяльныя разгорнутыя нарысы былі прысвечаны дзеяслову *ашаламіць* і яго адпаведнікам у беларускай, польскай, рускай і ўкраінскай мовах (Супрун 1972). У.І. Даль звязваў гэта слова з *шелом* ‘шлем, каска’. Той жа думкі прытрымліваліся А.Р. Праабражэнскі, М. Фасмер і М.М. Шанскі («Первоначально – “сбить шлем”» (Шанский и др. 1971: 321)). Аднак Супрун абгрунтавана даказаў памылковасць пададзенай этымалогіі. Першы контраргумент словаўтваральны: прыстаўка *о-* звычайна сведчыць пра набыццё, а не пазбаўленне (параўн. *адарыць, аформіць* і да т. п.). Другі – акцэнталагічны: для слова *шелом* рэканструюецца акутавая інтанацыя, пры якой вытворны дзеяслоў атрымлівае наасноўны націск, параўн. *мароз* – *марозіць, слава* – *славіць*. Па-трэцяе, калі ўсё ж такі суаднесці *ашаламіць* (*ошеломить*) з *шелом* ‘шлем’, то трэба было б мець пацверджанні гэтага слова ў сярэднявечнай пісьменнасці, а яно з’яўляецца толькі ў дзевятнацятым стагоддзі. Таму Супрун прапанаваў звязаць гэты дзеяслоў з *шолам* ‘шум, гул’ (г. зн. *ашаламіць, ошеломить* – гэта ‘аглушыць, збянтэжыць’). У іншых славянскіх мовах ёсць мадыфікацыі *шолом, шолох, шелох, шолох, шелом*. Пасля выхаду прац Супруна слова *шолам* ‘шум, крык’ (з паметай *абл./асное*) было ўключана ў беларускі тлумачальны слоўнік (Тлумачальны слоўнік 1984: 384).

Даследчык звяртаўся да розных галін беларусазнаўства: напісаў працы аб сінтаксісе сучаснай беларускай мовы (пра спалучальнасць), дыялекталогіі, запазычаннях і інш. Супрун выявіў шэраг беларуска-балтыйскіх і беларуска-іншаславянскіх ізалекс. Сярод іх, напрыклад, наступныя: агульнае для беларускай і балгарскай *абумерлы* ‘прыгнечаны, сумны, які страціў надзею’; агульнае для беларускай,

харвацкай, македонскай, старапольскай, чэшскай, славацкай, славенскай *кніжніца* ‘бібліятэка’; агульнае для беларускай, рускай, украінскай, чэшскай, славацкай *акрыяць* (*акрыяць*) ‘стаць здаровым; набрацца сіл’ і інш.

Супрун вывучаў фанетыку, лексіку, марфалогію і сінтаксіс тэкстаў Францыска Скарыны, Сымона Буднага і Васіля Цяпінскага (Супрун 1967; Супрун 1992; Супрун–Клімаў 1993). Даследчык выявіў і прааналізаваў асаблівасці перакладчыцкіх пераўтварэнняў, якія зрабіў Васіль Цяпінскі ў “Евангеллі”. У артыкулах разгледжана фанетычная адаптацыя царкоўнаславянізмаў і іх лексічныя замены. На месцы няпоўнагалосных спалучэнняў, дыягнастычных для вызначэння царкоўнаславянскага і народнага слаёў, у асноўным знойдзены поўнагалосныя. Удалося высветліць, што ў большасці выпадкаў Цяпінскі перакладаў паслоўна (Супрун–Клімаў 1993: 4). Пры гэтым ён усё ж імкнуўся скараціць царкоўнаславянскую лексіку, але захаваў царкоўнаславянскіх сінтаксіс, што спрычынілася да ўжывання недапасаваных дзееспрыслоўяў на месцы давальнага самастойнага склона. Таксама адзначаны выпадкі рэанімацыі складаных дзеяслоўных часоў.

Супрун займаўся і гісторыяй беларускай літаратурнай мовы, а менавіта праславянскай спадчынай. Сувязь з ёю праявілася, найперш, у фанетычным інвентары, напрыклад у выніках другой палаталізацыі. А вось супрацьпастаўленне па цвёрдасці–мяккасці развілася ўжо ў межах уласна беларускіх дыялектаў. Таксама спецыфічнай рысай стала страта мяккага *р*. Даследчык канстатаваў:

Вельмі значнае месца займае праславянскі кампанент у беларускім словаўтварэнні. Такія суфіксы, як *-ак/-як*, *-ік*, *-ок*, *-цель*, *-ін/-ын*, *-ец/-эц/-ац*, *-ач*, *-іч/-ыч*, *-ба*, *-ва*, *-ка*, *-уля*, *-нь/-ень/-ань*, *-ня*, *-іна/-ына*, *-ота/-ата*, *-ха*, *-іца/-ыца*, *-асць*, *-ства/-цтва/-ство*, *-ла/-ло*, *-нне*, а таксама словаўтваральныя мадэлі з імі былі прадстаўлены ўжо ў праславянскай мове. Шматлікія назоўнікі, утвораныя паводле гэтых мадэляў і з гэтымі суфіксамі, складаюць у беларускай мове праславянскі лексічны ці словаўтваральны кампанент. Таксама значная частка вытворных прыметнікаў і дзеясловаў, як суфіксальных, так і прэфіксальных (асабліва – дзеясловаў), належыць да праславянскага кампанента беларускай мовы (Супрун 1993: 160).

Згодна з папярэднімі ацэнкамі каля 10 % слоў сучаснай беларускай мовы маюць праславянскія этымоны. Калі ж асобна прааналізаваць частотную лексіку, то гэта доля значна павялічыцца.

Так, сярод першай тысячы самых частых слоў беларускай мовы праславянскае паходжанне мае каля паловы (Супрун 1993: 160). Інакш кажучы, лексіка праславянскага паходжання вельмі актыўная.

Даследчык ахарактарызаваў месца беларускай мовы сярод славянскіх. Ён пагадзіўся з каштоўнасцю вядомага падзелу славянскага свету на *Rex Slavia Orthodoxa* і *Rex Slavia Latina*, аднак паказаў, што абмяжоўвацца толькі такой схемай было б заганна. Побач з праваслаўнай і каталіцкай традыцыямі, значную ролю ў гісторыі славян адыгралі і пратэстанты, напрыклад, першыя беларускія асветнікі і перакладчыкі Сымон Будны, які вагаўся паміж лютэранамі і антытрынітарыямі, і кальвініст Сымон Будны, а таксама чэшскі рэфарматар Ян Гус, пратэстанты славенец Прымаж Трубар і далмацінец Юрай Далмацін і інш. Не варта забывацца і на славян-мусульман у Беларусі, Польшчы, Босніі, Сербіі і Балгарыі, як і на значную ролю ўніяцкіх дзеячаў у Беларусі і ва Украіне.

Са свайго боку, можам таксама прыгадаць, што місіі Кірыла і Мяфодзія ў Маравіі і Паноніі падтрымлівалі як канстанцінопальскі патрыярх Фіціл I, так і рымскія папы Адрыян II і Іаан VIII. Свет тады не быў цвёрда-адназначна падзелены на Усход і Захад, на праваслаўных (грэка-хрысціян) і каталікоў (рыма-хрысціян), на славян, азіятаў і еўрапейцаў. Так, Кірыл, накіроўваючыся на рэлігійны дыспут у Херсон (Крым) у 860 годзе, хацеў знасці мошчы рымскага папы Клімента I. І знайшоў іх тады ж, а пазней даставіў частку рэліквіі ў Рым. Частка мошчаў заставалася ў Херсоне, пакуль Уладзімір Вялікі не забраў іх у Кіеў каля 988 года. Імя св. Клімента і цяпер носіць як праваслаўная царква ў Маскве, так і каталіцкая ў Рыме.

Прааналізаваўшы гісторыю і сучасны стан беларускай мовы і культуры, Супрун прыйшоў да высновы, што ў нашым грамадстве моцныя як праваслаўныя, так і каталіцкія імпульсы, «што беларуская літаратурная мова валодае некаторымі рысамі абодвух моўных сусветаў» (Супрун 1999: 23). Далей Супрун адзначыў:

(1) Сучасная (новая) беларуская літаратурная мова не мае (у выніку перапынку ў развіцці беларускага пісьменства падчас знаходжання Беларусі пад уладай Польшчы у XVII–XVIII стагоддзях) непасрэднай сувязі са старажытнарускай і стараславянскай мовамі. Яе ці яе стылёвыя варыянты нельга лічыць адгалінаваннем царкоўнаславянскай мовы, разглядаць як яе працяг. Тут хутчэй шлях самастойнага развіцця, як у мовах арэала *Slavia Latina*.

(2) Асноўным графічным сродкам сучаснай беларускай літаратурнай мовы з’яўляецца кірыліца, хаця на пачатку гэтага ста-

годдзя ў друку выкарыстоўвалася таксама лацінская графіка. Па-за межамі Беларусі яшчэ і ў нашы дні асобныя выданні ўжываюць лацініцу (напрыклад, вільнюская беларуская газетка «Вільня і край» выдаецца паралельна на абедзвюх графічных базах).

(3) Сакральнай мовай з’яўляецца для праваслаўных беларусаў царкоўнаславянская, а для беларусаў-каталікоў – лацінская.

(4) Стараславянiзмы ў беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца мала; у параўнанні з літаратурнай мовай назіраецца нават больш шырокае выкарыстанне стараславянiзмаў у беларускіх гаворках. Пэўная колькасць лексічных грэцызмаў захавалася ў беларускай мове яшчэ з часоў функцыянавання старажытнарускай мовы. Некаторыя лацінізмы ўвайшлі ў беларускую мову ў старабеларускі перыяд і захаваліся да нашага часу. Пытанне пра сінтаксічныя грэцызмы і лацінізмы ў беларускай мове не даследавалася.

(5) Тэкставыя рэмінісцэнцыі з Святога Пісьма ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца часцей з апорай на стараславянскую мову, хаця не выключаны і лацінскія (альбо і польскія) тэкставыя рэмінісцэнцыі (Супрун 1999: 23–24).

Такім чынам, можна адзначыць, што тыпалагічнай рысай беларускай мовы, яе спецыфікай стала знаходжанне паміж арэаламі *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*.

Супрун таксама плённа даследаваў мастацкія функцыі мовы ў класічных вершах беларускіх паэтаў Янкі Купалы, Уладзіміра Караткевіча, Максіма Танка, Алеся Разанава і інш. (Супрун 2001). У артыкулах на гэту тэму даследчык даў узоры шматаспектнага падыходу да мастацкага тэксту. Найперш твор аналізуецца з пункту гледжання яго месца ў жыцці паэта і грамадства. Вядзецца версіфікацыйны аналіз: разглядаюцца асаблівасці рытма, метра, рыфмы і строфікі і іх уплыў на асноўную задачу твора, на перадачу думак і пачуццяў паэта. Супрун уважліва аналізуе частату слоў у вершы, вызначае ролю паўтораў, указвае, што “колькасная характарыстыка слоўніка верша сама сабою мала што дае для разумення яго лексічнай арганізацыі” (Супрун 2001: 190), і пераходзіць да дэталёвага аналізу тэматычных груп. «Исследование концентрации отдельных единиц в тех или иных фрагментах вело к установлению механизмов когезии – связности в пределах всего текста, являющейся основой его целостности и завершенности» (Кожинава 2001: 7). Супрун адзначае сапраўды неверагодны прарочы дар паэтаў, згадваючы, напрыклад, што яшчэ ў 1960 годзе Караткевіч напісаў кранальна-трагічны твор

“Дзяўчына пад дажджом”¹. У ім, “змясціўшы ў верш кантрастна з пяхотна-жартаўлівай назвай цёплага летняга дожджыка «царэўна плача» слова *стронций*, Караткевіч паказаў яго жудасны сэнс задоўга да чарнобыльскага выбуху” (Супрун 2001: 196). У тэксталагічных эцюдах Супрун звяртаўся таксама да асацыятыўных сувязей лексікі, да псіхалогіі творчасці, аналізаваў тэксты розных перыядаў і жанраў, старажытных і сучасных.

Супрун таксама ўдзельнічаў у падрыхтоўцы некалькіх беларускіх энцыклапедый як аўтар, кансультант ці рэдактар, напісаў для іх артыкулы аб беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх мовах, аб лінгвістычных паняццях і метадах.

Такім чынам, працы Супруна відавочна ўзбагачалі дасягненні беларускага мовазнаўства, спрыялі ўкараненню новых метадаў у даследаванне беларускай мовы. З другога боку, выбар беларускіх тэкстаў у якасці аб’екта аналізу павялічваў тыпалагічную каштоўнасць назіранняў, спрыяў выхаду да агульнатэарэтычных абагульненняў, а таксама дазваляў замежным лінгвістам знаёміцца з нашай мовай і моўнай сітуацыяй.

Літаратура

Германовіч І. К. Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. Мінск: БДУ. Т. 1. 2006. 237 с.; Т. 2. 2008.

Дзятко Д. В., Міхайлаў П. А. Мовазнаўцы: нарысы па гісторыі беларускай лінгвістыкі. Мінск: А. М. Янушкевіч, 2017.

Кожінова А. А. Предисловие // Супрун А. Е. Исследования по лингвистике текста. Минск: БГУ, 2001. С. 3–8.

Кузнецов П. С. К вопросу о количестве именных классов в суахили / П. С. Кузнецов // Африканская филология / под ред. Н. В. Охотиной. М.: Изд-во МГУ, 1965. С. 3–8.

Мячкоўская Н. Б. Рэц. на: Беларускае мовазнаўства: бібліяграфічны паказальнік (1986–1991) / склад. А. У. Каратышэўская, А. У. Трацякова; навуковы рэд. В. П. Русак. Мінск: Беларуская навука, 2004. 484 с. // Н. Б. Мячкоўская. Мовы і культура Беларусі: нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008. С. 299–302.

Прыгодзіч М. Р. Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ // Веснік БДУ. Сер. 4. 2011. № 2. С. 28–31.

¹ Пададзім апошнія радкі:

Кроплі яе цалавалі,
Палка, пяхотна, да слёз,
Вусны дзяўчыны хапалі
Срэбра з ясных нябёс.
Дожджык зрабіў сваё чуда,
Ён абляпіў, як мог,

Плечы, маленькія грудзі,
Гнуткія лініі ног.
Бэзам з садоў павявала,
Вечна хацелася жыць.
Дзяўчына ад шчасця сьпявала.
...
Стронций быў у дажджы.

Супрун А. Я. З назіранняў над лексікай «Предословия» Скарыны // Тэзісы дакладаў навуковай канферэнцыі, прысвеч. 450-годдзю беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1967. С. 26–31.

Супрун А. Е. К этимологии русского *ошеломить*, белорусского *ашаламіць* // Русское и славянское языкознание: К 70-летию Р. И. Аванесова / отв. ред. Ф. П. Филин. М.: Наука, 1972. С. 244–249.

Супрун А. Е. Рефлексы сочетаний **dj*, **tj* и **kt(i)* у Ф. Скорины // Белорусско-болгарские языковые параллели. Минск: Універсітэцкае, 1992. С. 44–52.

Супрун А. Я. Праславянскі кампанент беларускай мовы // Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 1 / рэд. А. І. Мальдзіс [і інш.]. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. С. 156–161.

Супрун А. Я. Беларуская літаратурная мова: паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina // Мова, літаратура, культура: матэр. міжнар. навук. канф., Мінск, 22–23 верасня 1998 г.: у 2 ч. Ч. 1 / адк. рэд. Л. І. Сямешка. Минск: БДУ, 1999. С. 21–24.

Супрун А. Е. Исследования по лингвистике текста. Минск: БГУ, 2001. 307 с.

Супрун А. Я., Клімаў І. П. Кірыла-мяфодзіеўскі ўплыў на беларускую літаратурную мову XVI ст. (Назіранні над тэкстамі Евангелля Васіля Цяпінскага) // Беларуская лінгвістыка. Мінск, 1993. Вып. 41. С. 3–9.

Супрун А. Я., Мажэйка Н. С. Частотны слоўнік беларускай мовы. Мінск: Выд-ва БДУ. Мастацкая проза. 1976. 232 с.; Публіцыстыка. 1979. 216 с.; Вусная народная творчасць. 1982. 304 с.; Гутарковая мова. 1989. 176 с.; Паэзія. 1992. 172 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 5, кн. 2 / рэд. М. Р. Суднік. Мінск: БелСЭ, 1984.

Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1971.

Bally Ch. The expression of concepts of personal domain and indivisibility in Indo-European languages [1926] // The Grammar of Inalienability. A Typological Perspective on Body Part Terms and the Part-Whole Relation / H. Chappell, W. McGregor (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1996. P. 31–60. // URL: <https://books.google.by/books?id=zH0DG9Q8MmAC&pg=PA31&lpg=PA31&dq>.